

Онуфрієва І. Л.,

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

ДОСЛІДЖЕННЯ АКТУАЛЬНОЇ ТА ПОТЕНЦІЙНОЇ АНТРОПОНІМІЇ СУЧАСНИМИ ЛІНГВІСТАМИ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

У статті досліджується двоїстий характер антропонімічної системи сучасної лінгвістики, зумовлений семантичною суперечливістю власних назв, функціональною неоднорідністю антропонімічної лексики, різним ступенем довільності номінації особи за допомогою антропонімів різних розрядів та актуальна антропонімія як система конкретно референтних власних найменувань, актуальних для носіїв мови і вживаних у мові для позначення індивідуальних суб'єктів.

Ключові слова: антропонімія, антропонім, двоїстий характер, лінгвістика, власна назва, ономастика, семантика, носії мови.

В статье исследуется двойственный характер антропонимической системы современной лингвистики, обусловленный семантической противоречивостью имен, функциональной неоднородностью антропонимической лексики, различной степенью произвольности номинации лица с помощью антропонимов различных разрядов и актуальная антропонимия как система конкретно референтных собственных наименований, актуальных для носителей языка и употребляемых в речи для обозначения индивидуальных субъектов.

Ключевые слова: антропонимия, антропоним, двойственный характер, лингвистика, имя собственное, ономастика, семантика, носитель языка.

The article deals with the dual character of anthroponymical system of modern linguistics, conditionally dependent of semantic contradiction of proper names functional heterogeneity of anthroponymical vocabulary, various level of arbitrariness of nomination of a person with the help of anthroponyms of different sections and actual anthroponymy as a system of concrete referential proper names, actual for native speakers and used in the language for designation individual subjects.

Key words: anthroponomy, anthroponym, dual character, linguistics, proper name, semantics, native speaker.

Постановка наукової проблеми. Сучасні лінгвісти, зокрема О. О. Селіванова, трактує термін “антропонім” як будь-яке власне ім'я людини (або групи людей), у тому числі ім'я, по батькові, прізвище, прізвисько, псевдонім, криптонім (таємне, зашифроване ім'я), андронім (найменування дружини прізвищем чоловіка), гінеконім (найменування чоловіка прізвищем матері, дружини), патронім (найменування людини від імені чи прізвиська батька або предків) [8, с. 34]. На перший погляд, це визначення антропоніма відображає більш вузький підхід до такого класу слів, дає йому оцінку тільки з позиції ресурсів іменування. Однак виникає питання, чи йде мова про дефініцію терміна різних мовних явищ?

Правомірність постановки цього питання пояснюється тим, що система антропонімії має двоїстий характер, що зумовлено семантичною суперечливістю власних назв, функціональною неоднорідністю антропонімічної лексики, різним ступенем довільності номінації особи за допомогою антропонімів різних розрядів. Двоїстий характер антропонімії виявляється насамперед у тому, що в сучасній лінгвістиці існують антропоніми, які не називають конкретних людей.

Лінгвістичні дослідження функціонування антропонімів у мові показують, що за особливостями реалізації номінаційної та ідентифікуючої функції власні імена, які відносяться до групи онімів, не є однорідними. А. О. Білецький [1, с. 34], розмірковуючи про суперечливість антропонімічної лексики, виокремлює так звані індивідуалізуючі імена (вказують на одиничний, неповторний факт дійсності): *Олександр Македонський, Олександр Сергійович Пушкін*. Проте, якщо не мати на увазі нікого, ідентифікованого цією формою, цьому імені *Олександр* властива ономастична функція, тобто, здатність бути власною назвою. Ця потенційна функція і становить основну мету нашого дослідження.

Завдання нашої статті – дослідження двоїстого характеру антропонімії у працях сучасних лінгвістів.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Думка про семантичну і функціональну негомогенність антропонімії не є новою для науки й знайшла своє відображення у висловлюваннях А. Гардінера [15, с. 73-74] про втілені (тілесні) та невтлені (безтілесні) власні назви. Відповідно до такого підходу, втілені імена – це імена, прикріплені до певних конкретних об'єктів іменування (*Вільям Шекспір, Тарас Шевченко, Леся Українка*), а невтлені імена – це ті ж самі слова, тобто, імена поза зв'язком з конкретним денотатом (*Вільям – англійське ім'я; Тарас, Леся – українські імена*).

Ідеї А. Гардінера про два типи назв набули особливої актуальності у вітчизняній ономастиці двох останніх десятиліть, проте глибокої теоретичної розробки ця теорія не мала. Більше того, нечисленні публікації, які стосуються цієї проблеми, носять спонтанний, незалежний і розрізнений характер. Наприклад, С. В. Перкас, звертаючись до опозиції втілених і невтлених власних назв, розглядає різну реалізацію їх у художньому тексті, більшу увагу при цьому приділяючи метафоризації втілених імен. Однак характеристика цієї опозиції представлена в найзагальніших рисах, як-от: втілені імена (*Москва, Лермонтов, Європа* тощо), носії яких більш-менш добре відомі членам певного мовного колективу; невтлені імена (*Сергій, Марія, Іваненко* тощо), які сприймаються просто як власні імена, співвіднесені з низкою індивідуальних об'єктів. Проте, на відміну від загальних назв, які не виступають стосовно цих об'єктів як узагальнюючого поняття, імена на кшталт *Сергій, Джон, Іваненко, Сміт, Мюллер* тощо, опинившись у тексті, знаходять суть, починаючи найменування певного індивідуума [6, с. 142, 143].

Більш ґрунтовне вивчення проблеми втілених і невтлених власних імен пропонують дослідники у зв'язку з розробкою питань сучасної теорії референції [5]. М. А. Кронгауз, який поставив своїм завданням уточнити понят-

тя власного імені шляхом опису властивостей втілених і невтільених імен, характеризує різні випадки їх вживання у мові, у тому числі й метафоричні. Під втіленим власним іменем М. А. Кронгауз розуміє ім'я, яке пов'язане та присвоєне певному об'єкту [5, с. 127].

Невтільені власні імена, на думку М. А. Кронгауза, абстраговані від якостей конкретного об'єкта і мають властивість “мати ім'я”, вживаються у мові не як позначення конкретної особи, а як умовний мовний знак, тобто засіб найменування (*Мене звати Іван, людина на ім'я Іван*), при цьому, на думку дослідника, в екстенціонал невтільеного власного імені входять всі носії цього імені [5, с. 125-127]. Автор виступає проти застосування терміна “невтільеність”, оскільки мається на увазі рівноправність втілених і невтільених власних назв. Вказуючи на принципову відмінність втілених і невтільених імен, М. А. Кронгауз, аналізуючи конкретний матеріал, ілюструє це положення прикладами, які допускають неоднозначні інтерпретації. Втілені антропоніми розглядаються в наступних контекстах: *Я побачив Івана; Вона хоче вийти заміж за Івана та ін.*, а в числі невтільених – найменування, співвідносні з індивідуальним носієм, але житі з невизначеним займенником або в апозитивному поєднанні: *Тобі дзвонив якийсь Іван; у Македонії правив у цей час цар Філіпп*.

Опозиція втілених і невтільених власних назв, запропонована М. А. Кронгаузом, у підсумку зводиться до опозиції визначених і невизначених імен. Зазначається, що втілене ім'я в тексті завжди визначене, причому навіть тоді, коли це не обумовлено контекстом [5, с. 127]. Найбільш характерним для невтільених імен є їх вживання при введенні оніма в мову чи текст (*Мене звати Іван; Знайомтеся, це Іван*), при цьому наголошується неможливість вживання втіленого імені на початку тексту (*Жила-була Марія*) і обов'язковість використання в таких випадках невтільеного антропоніма (*Жила-була дівчинка на ім'я Марія*).

Концепція власних імен, що враховує два функціональні типи – загальні імена, власні та індивідуальні власні імена, слідом за А. Гардінером, розроблялася П. В. Чесноковим [12, с. 154, 158], пізніше Л. Д. Чесноковою (в аспекті співвідношення власних назв і числівників) та їх послідовниками. Загальні імена, згідно з цією точкою зору, виступають недостатні за змістом поняття, що поєднуються з ідеєю необхідності їх конкретизації [13, с. 105].

Розмежовуючи загальні та індивідуальні імена власні, Л. Д. Чеснокова пропонує враховувати двоякий характер їх функціонування: 1) функціонування окремих лексем у словнику (словникове функціонування) поза закріпленістю за конкретним референтом і 2) функціонування у складі зв'язного мовлення за умови їх закріпленості за окремим референтом. Відмінності двох типів імен, як справедливо зазначає дослідниця, пов'язані із семасіологічними і номінативними функціями: Словникові функціонування власних назв на кшталт *Галина* зберігає саме загальне їх значення *Жінка на ім'я Галина* і семантично не диференціює імена *Галина, Марія, Оксана* та ін. Функціонування власних назв при їх закріпленості за певним референтом (у зв'язного мовленні) наповнює їх багатим змістом, і слова *Галина, Марія, Оксана* диференціюються семантично на підставі найрізноманітніших ознак (за віком, зовнішністю, характером, соціальним становищем та ін.). Водночас, відрізняючись за характером індивідуальної номінації, загальні власні імена володіють тільки віртуальною індивідуальною номінацією, тобто в них закладено здатність виконувати функцію індивідуальної номінації, але на словниковому рівні ця здатність не реалізується, вона проявляється лише у випадку закріплення їх за конкретними референтами, що фіксується у зв'язному мовленні. Отже, Л. Д. Чеснокова протиставляє загальні та індивідуальні назви як опозицію “мова – мовлення”. В іншому джерелі опис загальних і індивідуальних назв певною мірою повертає цю концепцію до ідей Т. Гоббса про загальні та одиничні імена. Подібний підхід представила О. Я. Уляшева, яка розглянула власні імена з точки зору їх визначеності чи невизначеності в мові й мовленні, виділила загальні повторювані в різних найменуваннях власні імена, які мають у мові генералізуючу визначеність, індивідуальні власні імена (імена історичних діячів, літературних персонажів тощо), які зберігають індивідуалізуючу визначеність у мові [11, с. 66-67].

До розмежування двох типів антропонімів звертаються дослідники, які займаються проблемами двомовної лексикографії та транскрипції іншомовних імен, виділяючи одиничні і загальні, поодинокі і множинні антропоніми [4, с. 39]. За визначенням Д. І. Єрмоловича, множинні антропоніми – це такі імена, які в мовній свідомості колективу не пов'язані переважно з якоюсь однією людиною, а поодинокі – антропоніми, які також належать безлічі людей, але насамперед пов'язані з кимось одним, тобто, широко популярні імена людей.

До оригінальних концепцій функціональної неоднорідності антропонімії можна віднести ідеї, які в різний час висловлювалися А. В. Суперанською [10] і Л. М. Щетинінін [14]. А. В. Суперанська торкалася питання реальності, потенційності, активності, пасивності назв у зв'язку з розглядом їх ставлення до мови. Запропонована типологія власних назв А. В. Суперанської побудована на ідеях О. І. Смирницького [9] про реальні та потенційні слова, а також на роботах Л. В. Щерби, який описав лексику з точки зору активного та пасивного запасу. А. В. Суперанська виділяє наступні групи власних назв: пасивні потенційні, активно реальні і потенційні активні. Чітко не окреслюючи коло груп онімів, дослідниця вказує на різну ступінь їхньої популярності носіями мови, належність до індивідуального лексику або відтворюваність у суспільному масштабі: суб'єктивний фактор – популярність імені для індивіда впливає на об'єктивно-реальну належність імені до конкретної мови [10, с. 216-217].

Пасивні потенційні імена, згідно з визначенням А. В. Суперанської, – це не лише нові імена, придумані або запозичені будь-ким, але й застарілі імена, що вийшли із загального вжитку, але все ще зберігаються окремими людьми. На думку дослідниці, потенційні пасивні слова не можна вважати повноправними мовними одиницями, реально існуючими в певній мові. Імена з вузькою популярністю зараховують до пасивних потенційних онімів, вони протиставлені активним реальним іменам, визначеним більшістю членів мовного колективу. При цьому зазначено, що співвідношення активного і пасивного, реального і потенційного ономастичного запасу номінально і чисельно змінюється від однієї людини до іншої.

За словами Л. М. Щетинініна, актуалізація імені досягається засобами контексту, до яких відносяться широкий контекст, повтори, експліцитні дескрипції (безпосередній мовний контекст), жести, міміка (динамічний контекст),

історичні, літературні, традиційні асоціації імені (енциклопедичний контекст), граматичні засоби актуалізації, порядок слів, детермінатори та ін. (граматичний контекст) [14, с. 22].

Серед думок, висловлених з приводу нашої проблеми, заслуговує на увагу позиція М. Е. Рут (2001), яка розмірковує про семантику антропонімів і говорить про необхідність розмежування антропонімів і власних імен. Антропоніми, існуючі поза конкретним денотатом, на думку дослідниці, не є іменами власними, оскільки відсутня основна властивість власного імені, тобто здатність індивідуалізації [7, с. 62]. У числі найбільш істотних відмінностей антропонімів і власних імен наголошується, що антропонім сам по собі не має реального значення, його семантика визначається загальнонародними культурними конотаціями, а власне ім'я конкретної людини має відсоціумний денотат і відсоціумний конотат. Семантика власного імені визначається закріпленістю його за конкретним членом соціуму. На відміну від антропоніма, що є приналежністю мови, власне ім'я існує в соціолекті [7, с. 63-64]. Залишаючи осторонь міркування про низку термінів, використаних для позначення двох груп антропонімів, відзначимо, що М. Е. Рут дуже точно охарактеризувала ознаки цих груп, розкрила сутність семантичної суперечливості антропонімічної лексики.

Отже, розмежовуючи два типи антропонімів, дослідники звертають увагу на такі їхні ознаки: мовний і мовленнєвий характер, семантичну специфіку, наявність і відсутність або одиничність і множинність референції (екстенціональна семантика), визначеність і невизначеність номінації, ставлення до загальнонародної мови, рівень популярності і суспільної відтворюваності, специфіка переносного вживання.

Дослідження антропонімії, які враховують всі ці ознаки, дозволяють висунути наступні положення, які використовуватимуться у подальших розвідках.

Функціонально антропонімія неоднорідна: для одних одиниць властива реалізована номінативна функція (актуальні антропоніми), для інших вона залишається потенційною. Очевидно, що система актуальних антропонімів, конкретно референтних мовних знаків, у мові протиставлена системі потенційних антропонімів, тому вони повинні розглядатися з різних позицій, які враховують специфіку одиниць цих множин.

Поняття потенційного власного імені, що використовується у нашій роботі, дещо відрізняється від закріпленого лінгвістичною традицією уявлення про потенційну лексику.

До проблеми потенційності (реальності слова) зверталися багато дослідників. За існуючими визначеннями в словниках і довідниках, потенційні слова – це окказіональні слова, тобто слова, які вже створені, але ще не закріплені мовною традицією слововживання, або можуть бути створені за зразком існуючих у мові слів. Саме у цій праці розглядалася проблема реальності / потенційності назв А. В. Суперанської.

При визначенні потенційності власного імені необхідно враховувати не лише його узуальність / окказіональність, активність / пасивність, хоча вони, без сумніву, важливі, а й ступінь реалізації функцій, які передбачені власним іменем. Концепція потенційності власного імені, яка розглядається у цьому дослідженні, близька до ідеї функціональної граматики. Розуміючи під функцією реалізоване призначення мовної одиниці, О. В. Бондарко пропонує розрізняти два типи функцій мовних одиниць: функції-потенції, які обумовлюють можливе / допустиме вживання мовного знака й характеризують його призначення; функції реалізації, пов'язані з тією реальною роллю, яку відіграє одиниця мови у висловлюванні. Ці функції співвідносяться між собою як відношення обумовлювати функціонування – бути його результатом; *Фп перетворюється в Фр (Фп → Фр) в процесі мисленнєво-мовленнєвої діяльності мовця* [3, с. 341]. Тому, варто зазначити, що розгляд функціонування мови в мовленні орієнтоване на зворотність зазначеного О. В. Бондарком відношення: спостереження над сукупністю вживань мовних одиниць, що реалізують у мовленні одну й ту ж функцію, дозволяє говорити про потенційні властивості тієї чи іншої одиниці мови. Аналіз мовних вживань антропонімів може свідчити про їх потенційні мовні властивості, що знаходять регулярну реалізацію у висловлюванні. Саме в цьому напрямку повинно здійснюватися вивчення історії антропонімічних ресурсів мови.

Вимагає деяких зауважень і термін “актуальна антропонімія”. Актуальна антропонімія пов'язана з актуалізацією антропоніма, яка у вітчизняних роботах з ономастики, слідом за В. І. Болотовим [2, с. 37], зазвичай розуміється як особливе вживання власних назв у мові, що встановлює або розкриває його конкретно-референтну віднесеність.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Під актуальними антропонімами маються на увазі референтні власні імена, для яких зв'язок з іменованою особою залишається актуальною для носіїв мови (або їх окремої групи) незалежно від вживання імені в контексті. Не контекст формує референцію антропоніма, а антропонім, маючи референцію, вибирає той чи інший контекст свого вживання. Потенційні імена також реально існують у мові, і ця ознака не буде визначальною для аналізованої опозиції. Разом з цим термін “актуальний” не тільки протилежний терміну “потенційний” за змістом [16, с. 357], а й правильно характеризує сутність певного явища. Отже, актуальна антропонімія – це система конкретно референтних власних найменувань, актуальних для носіїв мови і вживаних у мові для позначення індивідуальних суб'єктів, яка й становитиме перспективу наших подальших досліджень.

Література:

1. Белецкий А. А. Лексикология и теория языкознания (ономастика) / А. А. Белецкий. – Киев, 1972.
2. Болотов В. И. Лингвистический статус имени собственного и его функционирование в тексте / В. И. Болотов // Материалы к серии “Народы и культуры”. Вып. XXV. Ономастика. Ч. 1. Имя и культура. М., 1993. – С. 37.
3. Бондарко А. В. Теория значения в системе функциональной грамматики : На материале русского языка / А. В. Бондарко. – М., 2002.
4. Ермолович Д. И. Имена собственные на стыке языков и культур: Заимствование и передача имен собственных с точки зрения лингвистики и теории перевода / Д. И. Ермолович. – М., 2001.

5. Кронгауз М. А. Воплощенное и невоплощенное имя собственное : некоторые аспекты референции / М. А. Кронгауз // Экспериментальные методы в психолингвистике. – М., 1987. – С. 118-135.
6. Перкас С. В. Имена собственные и нарицательные в словаре и в художественном тексте / С. В. Перкас // Материалы к серии “Народы и культуры”. Вып. XXV. Ономастика. Ч. 1. Имя и культура. М., 1993. – С. 141-151.
7. Рут М. Э. Антропонимы: размышление о семантике / М. Э. Рут // Известия УрГУ. Выпуск 20. – Екатеринбург, 2001. – С. 59-64.
8. Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія. – Полтава, 2010. – С. 34.
9. Смирницкий А. И. Объективность существования языка. Материалы к курсам языкознания / А. И. Смирницкий. – М., 1954.
10. Суперанская А. В. Общая теория имени собственного / А. В. Суперанская. М., 1973.
11. Уляшева О. Я. Значения определенности и неопределенности у имен собственных в системе языка и в речи / О. Я. Уляшева // Функционально-семантический аспект единиц русского языка (Межвуз. сборник научных статей). Памяти докт. филол. н., проф. Лилии Дмитриевны Чесноковой посвящается. Таганрог, 2001. – С. 65-69.
12. Чесноков П. В. Слово и соответствующая ему единица мышления / П. В. Чесноков. – М., 1967.
13. Чеснокова Л. Д. Имена числительные и имена собственные / Л. Д. Чеснокова // Филологические науки, 1996. – № 1. – С. 104-113.
14. Щетинин Л. М. Актуальные вопросы прикладной ономастики / Л. М. Щетинин. – Ростов-на-Дону, 1999.
15. Gardiner A. The Theory of Proper Names / A. Gardiner. – London, 1954.
16. ФЭС. Философский энциклопедический словарь. – М., 1999.